

Det danska itinerariet. Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön.

Recension av Jan Galléns bok. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Helsingfors, 579. ISBN 951-9018-95-6.

Ett nymornat intresse för att segla längs den äldsta kända ruten i Östersjön, från Utlängan i Blekinge till Tallin (Reval), har vaknat under de senaste åren. Det har medfört att en seglingsbeskrivning från 1200-talet, som ingår i den sk Kong Valdemars Jordebog (Rigsarkivet, Köpenhamn), har blivit föremål för ett intensivt studium. En första genomgång av forskningsläget gjordes i samband med den marinhistoriska konferensen 'Bottnisk kontakt II' i Mariehamn 1984. Sommaren 1987 ledde Carl-Olof Cederlund en expedition i svenska skärgården för terrängstudier, vilka han sedan kunde presentera i artikeln 'Den medeltida beskrivningen av sjövägen vid svenska och finska kusten i ett itinerarium i det danska riksarkivet', 'Bottnisk kontakt IV' (Mariehamn 1989). Nu planerar man att lägga ut denna medeltida rutt som turistmål.

Finske historieprofessorn Jan Gallén började studera detta ämne på 1950-talet och fortsatte därmed ända till sin död 1990. Då efterlämnade han en del manuskriptversioner, som en släkting, cand mag John Lind, nu redigerat och givit ut under titeln 'Det danska itinerariet'. Gallén hade reagerat mot att de svenska och finska forskarna mest studerat bara seglingsbeskrivningen och inte särskilt uppmärksammat själva källan, innehållet i den codex, i vilken itinerariet ingår. Första kapitlet i boken ägnar Gallén därför åt en redogörelse av handskriftens innehåll. Codexen består av 153 pergamentblad, av 53 utgörs av listor över danska kronans inkomster eller gods i olika delar av landet även i Estland. Dessa listor från perioden 1219-1261 har givit codexen namnet Liber census Daniae eller Kong Valdemars Jordebog. I övrigt utgörs 49½ blad av diverse handlingar av i huvudsak kyrklig natur, bl a en lista över kyrkoprovinsier och biskopsäten. En sista tredjedel av handskriften upptas bl a av den sk Valdemarsannalerna jämte en kungalängd fram till Erik Klipping (1259-1286) samt två itinerarier: det ena över sjövägen från Ribe på Jyllands västkust till Accon (St Jean d'Acre) i det Heliga landet och det andra redogörelsen för segelleden längs Sveriges östkust och Finlands sydkust, från Utlängan till Reval.

Gallén baserar sitt referat av Revalitinerariet huvudsakligen på civilingenjör Axel Hälins artikel "Vår äldsta seglingsbeskrivning" i Till Rors, årg 8 (1942), vilken i sin tur gick tillbaka

på E W Dahlgrens publicering i A E Nordenskiölds 'Priplus' (1897). Då texten är ett kompilerat som bygger på flera källor, hade Härilin delat upp den i elva avsnitt, eller tio delsträckor, vilka Gallén kommenterar. Itinerariet var inte tänkt som en vägledning för själva navigationen. Det räknar upp orter, öar, uddar, naturhamnar och sund som leden passerar och ger distanser i sk veckosjöar (senare under medeltiden fixerat till 4 nautiska mil, ca 7,4 km).

Gallén poängterar, att informationen om Stockholms skärgård och öarna kring Kökar är anmärkningsvärt detaljerad och att hela leden präglas av svensk lokalkännedom. Med undantag av Utlängan finns inga danska orter nämnda. Å andra sidan ges uttryckligen det finska namnet på Hangö och några andra finska orter. Då en del av ortnamnen inte kan vara hamnar, har Carl-Olof Cederlund föreslagit, att de skulle ange ställen, där det fanns möjlighet att få lots. Detta förslag går Gallén inte in på. Han diskuterar i stället vattnen kring Kökar och problemen kring Aspaesund, Örsund och Lowiesund. John Lind har här tryckt som en bilaga, Galléns ofullbordade opus "Hälsingelagens Aspasund och itinerariets Aspaesund.

Galléns huvudsakliga intresse har gällt syftet med codexen, som trots det till synes desperata innehållet ändå sammanställt som en enhet ca 1300. Varför hade man då kopierat detaljerna men följdrade kamerala handlingar, till största delen härstammande från det danska kungliga kansliet? Gallén framhåller det väsentliga i att codexen inleddes med ett kalendarium, uppställt mellan 1238 och 1241. In mellan de danska helgondagarna upptar kalendern två tillägg: den 4 oktober Franciscus av Assisi och 13 juni Antonius av Padua. Den sistnämnda, kanoniserad 1232, förekommer annars inte alls i de danska stiftskalendrarna. Gallén fäste därför speciell vikt vid detta tillägg. (I hela Norden förekom Antonius endast i Linköpings, Västerås och Åbos kalendariet.)

Den baltisk-tyske historikern Carl Schirer hade redan 1868 ansett, att kalendern var avsedd för ett franciskanerkonvent, men först Gallén tog upp denna tankegång. Han ansåg kalendariet så viktigt för sitt resonemang, att det trycktes som en bilaga med överläggning till svenska.

Bokens tredje bilaga innehåller en förteckning över dominikanernas och franciskanernas konvent eller ordenshus, kronologiskt ordnade efter grundläggningstid. För Gallén gällde det nämligen att bevisa, att codexen inte sammanställdes vid Sorö cistercienserkloster, vilket tidi-

gare forskare ofta hävdade, utan präglats av franciskanerorden.

Medan cisterniensernas verksamhet utspelas inom själva klostret och dess närmaste ägor, ägnade sig tiggardordarna, franciskanerna och dominikanerna, åt själavård från ort till ort inom sina distrikt. Gallén påpekar, att 'av alla boksynta och skrivande personer under medeltiden var tiggardbröderna utan jämförelse de mest flyhänta. Ingen i hela Europa omkring år 1300 var så väl orienterad i färdvägar till lands och till sjöss som de var. De var väl förtrogna med alla kommunikationsleder, det må sedan ha gällt Europa eller främmande världsdelar.' Visserligen skulle i princip alla resor ske till fots, men vattenvägarna "måste anlitas i synnerhet i Norden med dess oländiga terräng, rikliga vatten och glesa bebyggelse.'

Franciskanerorden hade spritts i Norden som en väckelserörelse, först från Ribe 1232 och Visby 1233, sedan 1235 till Söderköping, 1247 till Uppsala och 1268 till Stockholm. På 1280-talet erhöll ordens kvinnliga gren, klarissorna uppkallade efter S:ta Clara, av kung Magnus Ladulås en tomt i Stockholm och dessutom en del öar, bl a Svenska Sandö (Sandhamn), Runmarö och Husarö. Detta skulle kunna förklara itinerariets detaljerade upplysningar om Stockholms skärgård. Gallén anser, att just itinerariet utgör ett starkt indicium för att codexen sammanställdes inom franciskanerprovinns Dacia (omkr 1300 indelad i Ribe, Viborgs, Odense, Roskilde, Lunda, Linköpings, Stockholms och Oslo kustodi). Tiggardbröderna hade "den nödiga kompetens att göra ett sådant detaljerat itinerarium".

John Lind har låtit illustrera boken med några sidor ur kalendariet och itinerariet jämte tryckta kartor av Peter Gedda 1694/5, A Nagaev 1757 och C-P Claret de Fleurieu 1786/7 utg. 1809. Ett magnifikt sjökort över norra Östersjön och Finska viken, signerat St Petersburg 1756 av G G von Rose, pryder eftersättsuppslaget. Även om Gallén ägnar hälften av sin bok åt att kommentera itinerariet, var inte förbrukningen i sjökort någon väsentlighet. För honom gällde det att visa, i vilken utsträckning de geografiska och ekonomiska kunskaper som codexen förmedlar bildade underlag för planeringen av franciskanerordens själavårdsdistrikt. Något som han också övertygande har gjort. Han slutar med att karakterisera codexen och det "Danska itinerariet" som en handbok för den franciskanska expansionsstrategin i Östersjön.

Ulla Ehrensvald